

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.195

UDK 821.131.1.09 Aretino P.

Primljeno: 23. 12. 2024.

Pregledni rad

Review paper

Marija Mitić

PISMA PJETRA ARETINA VERONIKI GAMBARI – DIJALOG U FORMI EPISTOLE

U italijanskoj književnoj tradiciji humanizma i renesanse epistola zauzima posebno mesto kao žanr koji na jedinstven način reflektuje intelektualne, kulturne i društvene tokove tog perioda. Ovaj oblik književnog izraza često je korišćen za razmenu ideja, promišljanje o umetničkim i književnim pitanjima, kao i za uspostavljanje ili učvršćivanje društvenih veza. Među mnogim istaknutim autorima koji su se bavili epistolarnom formom, posebno se izdvaja Pjetro Aretino, čiji je doprinos razvoju italijanske epistolografije neosporan. Njegove epistole, a posebno one upućene plemkinjama, poput književnice Veronike Gambare, predstavljaju dragocen izvor za razumevanje kulturnih i književnih dinamika renesansne Italije. U ovim pismima, dijaloška forma omogućava dublju raspravu o književnoj poetici, čime epistola prerasta u platformu za afirmaciju ženskog književnog stvaralaštva. Aretinove epistole ne samo da otkrivaju kompleksnost odnosa između autora i književnica već i ističu značaj ženske uloge u intelektualnim krugovima tog vremena. Ovi tekstovi, bogati kulturnim sadržajem i stilskim osobenostima, pružaju jedinstvenu perspektivu na renesansnu književnost i predstavljaju neiscrpan izvor za dalja interdisciplinarna istraživanja.

Ključne reči: Pjetro Aretino; Veronika Gambara; epistola; dijalog; književnost renesanse; književna istorija

1. UVOD

Govoreći o žanrovima u okviru italijanske književne tradicije tokom humanizma i renesanse, epistola zauzima značajno mesto. Tokom pomenutog perioda razvoj u domenu epistolografije odvijao se u nekoliko faza. Počev od autora Eneje Silvija Pikolomini (Enea Silvio Piccolomini)¹ i njegovog dela *Priča o dvoje ljubavnika* (*Storia di due amanti*) pratimo razvoj epistole koja je koncipirana u formi novele, sa tendencijom autora da postigne celovitu narativnu strukturu sa specifičnim stilom i retorikom (*retorica adexemplum*). Takav primer epistole u formi novele uticaće na nastanak renesansnog traktata. Istovremeno, ovde se javlja i preteča žanra koji će kasnije biti poznat kao *epistolarni roman* (*romanzo epistolare*) (Doglio 2000).

Potom, tokom humanizma i renesanse, epistola postaje zvanični dokument iz pera kancelara na dvorovima vladara u italijanskim gradovima-državama, gde se, kada je reč o jeziku, javlja dualnost u upotrebi latinskog i narodnog jezika. Takav tip zvaničnog pisma odlikovao se specifičnim kancelarijskim stilom i podrazumevao je određeni protokol slanja uz notarsku overu. Ako uzmemo u obzir kancelarijsku produkciju, možemo reći da su postojali različiti tipovi epistola, kao što su pisma zahvalnosti, obaveštenja, pohvale i druga. U tom smislu, prema istoričarki književnosti Doljo (Doglio 2000), epistola je sredstvo komunikacije putem kojeg vladar ili drugi državni zvaničnik prenosi svoju poruku i daje određene instrukcije.

Najzad, u ovom periodu epistola je sredstvo komunikacije mnogih književnika i erudita, koji su upućivali pisma jedni drugima vodeći dijalog. Narativni okvir takve epistole često je baziran na raspravi o književnim i umetničkim temama i nadahnut filozofskim razmišljanjima. Dakle, epistola postaje jedna vrsta medijatora u prenošenju kulturnih dobara, a njena tematika neretko je bazirana na raspravama o pitanjima poetike, promovisanju književnih i umetničkih dela, kao i na razmeni stavova i mišljenja predstavnika intelektualnih krugova. Epistola je kao takva bila široko rasprostranjeni žanr zasnovan na dijaloškoj formi.

Jedan od istaknutih italijanskih autora, kome pripada posebno mesto u razvoju italijanske epistolografije, jeste Pjetro Aretino (Pietro Aretino)². U italijanskoj

¹ Enea Silvio Pikolomini, poznatiji kao papa Pio II, bio je značajna figura u istoriji Katoličke crkve i renesansne književnosti. Rođen je u Korsinjanu 18. oktobra 1405. godine. Studirao je pravo i klasične književnosti u Sijeni i Firenci. Nakon što je stekao iskustvo u raznim sferama crkvenog i političkog života, 1458. godine izabran je za papu pod imenom Pio II. Svoj pontifikat vodio je prema humanističkoj i reformnoj viziji, utičući na Crkvu kao i kulturu tog vremena. Njegov život i dela ostavili su važan trag između religije i kulture u renesansi (Bauer, S. Il Contributo italiano alla storia del Pensiero - Storia e Politica (2013), *Enciclopedia Treccani*, [https://www.treccani.it/enciclopedia/enea-silvio-piccolomini_\(altro\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/enea-silvio-piccolomini_(altro)/), pristupljeno 31. 01. 2025.)

² Pjetro Aretino (Areco 1492 - Venecija 1556), italijanski književnik, okarakterisan je kao oštar kritičar ljudi i

književnoj tradiciji Aretino je poznat kao autor prve zbirku pisama na narodnom jeziku i na taj način postavio osnovu u formiranju posebnog epistolarnog žanra, koji se u književnosti sreće pod imenom *knjiga epistola (libro delle lettere)* (Marini 2016). Cilj našeg istraživanja baziran je na analitičkom razmatranju odabranih epistola, konkretno dveju Aretinovih epistola u kojima je predstavljen primer dijaloga i rasprave između istaknutih književnika, među kojima će biti prisutna i jedna žena. Analiza ovakvog dijaloškog diskursa detaljnije nam rasvetljava kompleksnost intelektualnih odnosa, u kojima uloga žene književnice poprima značajno mesto u interpretaciji epistole kao književnog žanra koji tokom šesnaestog veka predstavlja značajan vid intelektualne komunikacije.

2. LE LETTERE PJETRA ARETINA

Prema istoriografskim podacima, iako je bio poreklom iz skromne porodice, Aretino je tokom rane mladosti stekao izuzetno humanističko obrazovanje. Tokom 1510. godine odlazi u Peruđu, gde je boravio kod humaniste Frančeska Bontempija (Francesco Bontempi). Tu je upoznao mnoge ugledne književnike i umetnike. Upravo pod njihovim uticajem, Aretino se počeo baviti pisanjem i slikanjem. Iako je priređivanje zbirke epistola predstavljalo prekretnicu u njegovom književnom radu, važno je istaći da je najpre objavio zbirku poezije, koja je štampana u Veneciji 1512. godine pod nazivom *Opera nova del fecundissimo giovane Pietro pittore Aretino* (Aretino 1512). U zbirci su pored rima zastupljene i pojedine epistole i dosetke (Innamorati 1962).

Prelazak od lirike ka epistolarnoj formi obeležio je jednu novu koncepciju u Aretinovom književnom stvaralaštvu, u kome je dijaloška metrika epistole omogućila autoru da na narodnom jeziku komunicira sa drugim književnicima svoga vremena. Istovremeno, epistola je predstavljala sredstvo putem kojeg je često slao i stihove soneta, posvećene drugim književnicima. Takva koncepcija epistole postaje kompleksna, jer se, s jedne strane, i dalje odlikovala tipičnim epistolarnim elementima poput pozdravne formule, posvete i preciziranja datuma i mesta gde je nastala, ali je pored toga sada posedovala i druge elemente poput stihova soneta koje srećemo upravo u Aretinovim epistolama (Quondam 1981).

dogadaja, ali uprkos neprijateljima koje je neizbežno stekao, uspeo je da održi čvrstu poziciju. Bio je autor stihova, komedija, među kojima je i *La Cortigiana* (1525), šest knjiga pisama (1537-57) i poznatih dijaloga između prostitutki *Ragionamenti* (1534-36). Boravio je na dvorovima poznatih italijanskih vladara u Rimu, Peruđu, Sijeni, koji su bili njegove mecene, te je upravo na pomenutim dvorovima stvarao (Aretino, Pietro, in Enciclopedia on line *Treccani*, <https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-aretino/>, pristupljeno, 31. 01. 2025.)

Kada je reč o Aretinovim epistolama koje su objedinjene u zbirci pod naslovom *Pisma gospodina Pjetra Aretina (Le letteredi M. Pietro Aretino)*, moramo naglasiti da veliki broj pisama nastaje tokom Aretinovog boravka u Veneciji, gde je štampano i prvo izdanje pomenute zbirke, 1538. godine. Epistole su štampane u šest tomova, a nastale su u periodu od 1492. do 1556. godine. Poslednja zbirka Aretinovih pisama objavljena je 1557. godine. Pisma su u pomenutim tomovima koncipirana po hronološkom redosledu, sa ključnim epistolarnim elementima – posvetom na početku pisma i preciziranjem datuma i mesta u završnici. Kada je reč o samoj posveti, ona pored imena destinataru često sadrži i podatke o tituli destinataru, ili druge atribute, a u nekim od pisama pominje se i ime pošaljioaca. Ovakav jedinstveni model epistola na narodnom jeziku priređenih u zbirkama predstavljaju uзор mnogim književnicima, kao prototip renesansne knjige epistola, te će mnogi autori u narednim epohama praktikovati upravo ovaj način priređivanja pisama. Tokom boravka u Veneciji Aretino se sretao sa mnogim značajnim predstavnicima kako iz kulturnog tako i iz političkog života, a njegova pisma upućena su istaknutim ličnostima poput venecijanskog dužda Andree Gritija (Andrea Gritti), kardinala Ipolita de Medičija (Ippolito de Medici), plemića i izaslanika Marka Antonija Korera (Marcantonio Correr) i drugih (Risso 2011).

Osim pisama upućenih istaknutim državnim predstavnicima, od posebne važnosti su i pisma koja je Aretino slao književnicima poput Pjetra Bemba (Pietro Bembo)³ i Lodovika Dolčea (Lodovico Dolce)⁴, a takođe pojedine epistole autor je uputio i plemkinjama i književnicama toga vremena. Štaviše, možemo reći da figura žene zauzima posebno mesto u stvaralaštvu ovog autora.

³ Pjetro Bembo (Venecija 1470 - Rim 1547) bio je italijanski pisac, pesnik, erudita i kardinal. Rano je stekao interesovanje za književnost, pronalazeći inspiraciju u biblioteci svoga oca. Napisao je prvu gramatiku italijanskog jezika i uticao na razvoj književnog jezika. Bio je kardinal u Rimu, u službi pape Lava X. Posle smrti pape boravio je u Padovi, a potom se vraća u Veneciju, gde piše istoriju tog grada. Pisao je epistole i rime, od kojih je poznata njegova zbirka objavljena 1530. godine (Dionisotti, C.: Bembo, Pietro in *Dizionario Biografico degli Italiani - Volume 8* (1966) [https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-bembo_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-bembo_(Dizionario-Biografico)/), (pristupljeno: 31. 01. 2025.)

⁴ Lodoviko Dolče (Venecija 1508 - Venecija 1568) bio je književnik i teoretičar slikarstva. Obrazovao se pod pokroviteljstvom porodice mletačkog dužda Loredana i ugledne porodice Kornaro. Pisao je traktate, komedije, tragedije i istorije. Posebno je značajno njegovo delo *Dialogo della pittura*. (Romei, G.: Bembo, Pietro in *Dizionario Biografico degli Italiani - Volume 40* (1991), [https://www.treccani.it/enciclopedia/lodovico-dolce_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/lodovico-dolce_(Dizionario-Biografico)/), (pristupljeno: 31.01.2025.)

3. DVE EPISTOLE PJETRA ARETINA GROFICI VERONIKI GAMBARI: UVODNE NOTE

U epistolama Pjetra Aretina, kao i u drugim književnim delima humanizma i renesanse, nailazimo na teme koje se fokusiraju na pitanje ženske kulture, koja posebno dolazi do izražaja na dvoru. Pod ovim pojmom podrazumeva se afirmacija prava, jednakosti i obrazovanja žene, koje posebno postaje predmet rasprava učenih ljudi u Evropi tokom 16. veka. Počev od ovog perioda posebna važnost posvećuje se renesansnoj ženi, koja stiče obrazovanje na univerzitetima, čita dela klasičnih autora i raspravlja o filozofiji i književnosti sa muškarcima, u aristokratskim salonima. Posebno značajna ova pojava postaje u Italiji tokom 16. veka (Gabba 2024). O ulozi žene na renesansnom dvoru govori se i u delu *Knjiga o dvoraninu (Il Cortegiano)* autora Baldasara Kastiljonea (Baldassare Castiglione). Prema Kastiljoneu, ženski protagonisti su na margini društva, dok muškarci definišu ulogu žene na dvoru, polemišući o njenim vrlinama i manama (Castiglione 1584).

U tom kontekstu može se reći da renesansno društvo još uvijek nije podržavalo plemkinje koje su živele na dvoru i koje su morale prepustiti muškarcima da vode rasprave i odlučuju o važnim pitanjima, jer su poslušnost i poniznost žene ostale osnovna oličenja njenog morala. Svaka reč renesansne plemkinje je bila odmerena, a progovoriti prva u prisustvu muškarca značilo je prekršiti strogo utvrđenu normu prema kojoj je *gospa renesansnog društva* morala biti pokorna (Ugolini 2020). Međutim, žena je mogla svoju reč uputiti ne samo u usmenom razgovoru, već i putem književnog dela. U književnosti je postojala veća sloboda njenog izražavanja ali i tu ograničena određenim normama kojih su se pripadnice plemićkog sloja morale pridržavati. O tome govori i sam Aretino u svojim pismima od kojih su mnoga, kao što smo već pomenuli, upućena plemkinjama. I on ističe da, kada je reč o raspravi koja se vodila među književnicima putem pisama, žena ne može prva otpočeti dijalog. Po tome se, između ostalog, razlikovao kulturni status plemkinje od statusa kurtizane. Uprkos dobrom obrazovanju i književnom stvaralaštvu, ona je ipak na margini društvenih tokova. Takva tematika zastupljena je i u komediji koju je napisao Aretino i objavio pod nazivom *Kurtizana (La Cortigiana)* (Aretino 1534), a koju je preveo na srpski jezik istaknuti italijanista Momčilo D. Savić pod naslovom *Dvorska i druga posla* (Aretino 1961).

Ipak, u svojim pismima Aretino daje primat ženama pesnikinjama, koje su se, prema njegovim rečima, odlikovale dobrim obrazovanjem i veštinom pisanja stihova. Među pismima upućenim istaknutim pripadnicama renesansnog društva posebnu pažnju

zavređuju pisma upućena pesnikinji Veroniki Gambari (Veronica Gambari)⁵. Gambari je svojim književnim radom stekla veliki ugled i priznanje ne samo kod Aretina, već i kod drugih italijanskih autora toga vremena poput Pjetra Bemba i Lodovika Dolčea. Zanimljiva je i relacija koju je Aretino imao sa Bembo i Dolčecom. Naime, poznato je da se Bembo zalagao za pisanje na narodnom jeziku, toskanskom, ističući da i poeziju i prozu treba pisati na narodnom jeziku. U tom kontekstu, on daje primat toskanskom, dok se kao alternativa predlažu i književna dela na venecijanskom. Međutim, stavovi Bemba i njegovih pristalica, nailazili su na Aretinovu kritiku, koju iznosi u pismu upućenom Lodoviku Dolčeu (Golfetto 2024). Od tog momenta među pomenutim autorima kreće rasprava, koja će ostati na primerenoj intelektualnoj raznanini, uz uzajamno uvažavanje. U opusu svojih epistola Veronika Gambari je, nagoveštavajući gustu mrežu intelektualnih odnosa, takođe vodila književne polemike uspostavljajući odnos poštovanja sa drugim korespondentima među kojima je bio upravo Pjetro Aretino. Aretino je grofici Veroniki Gambari uputio više pisama, koja su priređena u njegovoj zbirci *Le Lettere*⁶. U našem istraživanju izdvojili smo dve epistole koje su od posebne važnosti za razumevanje Aretinove poetike. Takođe, još jedan od razloga zbog kojeg smo se opredelili za analizu i priređivanje odabranih primera Aretinovih epistola jeste kompleksnost dijaloške forme koja se oslikava u prepisci Aretina, Gambare i Bemba, kao i Dolčea predstavljajući kako uzajamne relacije književnika, tako i njihov odnos prema ženi književnici, uz iskazivanje uvažavanja prema njenom stvaralačkom opusu, što joj omogućava ravnopravnost u ovom intelektualnom krugu.

Kako saznajemo iz primera Aretinovih pisama nastalih tokom 1536. i 1537. godine, autor se Gambari obraća rečima *gospođo Veronika (signora Veronica) i uzvišena grofice (eccellente Contessa)*. Na početku kako jednog, tako i drugog pisma objašnjava nameru pisanja, što je jedna od odlika renesansne epistole. U prvom pismu ističe da su mu Bembo i Gambari iskazali veliku ljubaznost pismima koja su mu prethodno poslali (Aretino 1864). Zanimljiva je i Aretinova tvrdnja da je grofica Gambari *više od žene*, dok je Pjetro Aretino po njegovim rečima *više od čoveka*.

⁵ Veronika Gambari (1485-1550) rođena je u okolini Breše u plemićkoj porodici. Tokom rane mladosti stekla je dobro obrazovanje pohađajući časove gramatike, a izučavala je i grčki i latinski jezik. Takođe, izučavala je i filozofiju i Sveto pismo, što će uticati i na njeno književno stvaralaštvo. Nakon udaje za grofa od Koređa stekla je titulu grofice, a nakon smrti supruga učestvovala je aktivno u političkom životu. (Pignatti, F.: *Gambari, Veronica* in *Dizionario Biografico degli Italiani*, Vol. 52, 1999, [https://www.treccani.it/enciclopedia/veronica-gambari_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/veronica-gambari_(Dizionario-Biografico)/), (pristupljeno 30. 5. 2024.).

⁶ Među značajnim književnim istoričarima, kritičarima i istoričarima umetnosti, koji su se bavili proučavanjem i priređivanjem Aretinovih epistola, u okviru višetomnog izdanja zbirke *Le Lettere* u italijanskoj istoriografiji poznati su Fausto Nicolini (Fausto Nicolini), Paolo Prokačoli (Paolo Procaccioli), Stefano Zuffi (Stefano Zuffi), Đan Mario Anselmi (Gian Mario Anselmi) i drugi.

Ovde se, zapravo, otvara širi kontekst jer je podjednako hvaljena figura žene pesnikinje kao i figura muškarca pesnika. Dakle, iako su žene predstavljene kao nosioci ideala toga vremena, u kome su ćutanje i čednost karakteristike koje najviše priliče plemkinji, žene književnice, koje su se odlikovale intelektualnim i moralnim vrednostima, u dobroj meri odstupaju od te norme i tokom renesanse dolaze u prvi plan. Takođe, tokom šesnaestog veka popularnost komunikacije putem pisama bila je tolika da se ona proširila i među ženama, štaviše, žene su u epistolografiji tog vremena uvele niz važnih inovativnih elemenata: spontanost, direktno izražavanje osećanja, odbijanje tradicionalnih formalizacija itd. Sama činjenica da su se ova pisanja smatrala više emotivnim nego umetničkim izrazom bila je, u izvesnom smislu, ono što je omogućilo tim pismima da prevaziđu granicu ćutanja nametnutog ženama, garantujući njihovo kruženje čak i ako još nisu bila priznata kao književna svedočenja, ravnopravna sa muškim (Consentino 2006).

Upravo se u Aretinovim epistolama, kao i u drugim njegovim delima, sreće figura renesansne žene književnice, koja obitava u akademijama i salonima, premda je ponekad njegova tendencija usmerena ka kritici dvorskog renesansnog društva (Aretino 1976). Sličan koncept, kao što smo već pomenuli, srećemo i kod Kastiljonea, koji se fokusira na figuru dvorske dame, čija je uloga da bude graciozna i smerna, sa moralnom snagom i odlučnošću gotovo muške prirode. Takođe, prikaze uglednih plemkinja srećemo i kod Bokača (Boccaccio) čija je *ugledna gospa*, prisutna već u ranoj fazi humanizma, prikazana kao primer vrline, sposobna za velika dela i koja se hrabro suočava sa svim nedaćama. Najzad, ne treba zanemariti još jedan važan segment u prikazu intelektualnog prototipa renesansne žene, a to je da se one javljaju kao izuzetni sagovornici (Consentino 2006). Takav profil plemkinje književnice zastupljen je u pomenutim Aretinovim epistolama upućenim grofici Gambari. U tom kontekstu dominantna je tema vrednovanja žene, koja reputaciju stiče obrazovanjem i književnim radom. To nam omogućava dublje razumevanje Aretinove ideologije, prema kojoj je sticanje pismenosti i obrazovanja neraskidivo povezano sa kulturnim kontekstom, u okviru kojeg obrazovana žena toga vremena dolazi u kontakt sa stvaralaštvom i znanjima koji je oplemenjuju (Boubara 2020).

U nastavku pisma Aretino tvrdi da je počastvovan što je izabran da preko svojih pisama bude glasnik u dijalogu koji bi grofica Gambara i Bembo otpočeli sa slavnim književnikom Lodovikom Dolčeo. U ovom delu pisma, premda ne eksplicitno, ponovo se ističe važnost figure žene pesnikinje, jer je Gambara stvaranjem svog književnog opusa stekla ugled i bila dostojna da ravnopravno vodi dijalog sa velikim književnicima toga vremena (Aretino 1864).

Takav Aretinov stav je, možemo reći, oponentan u odnosu na tradiciju prema kojoj žena književnica, iako je pripadala plemićkom staležu, nije mogla sebe smatrati ravnopravnom sa muškarcima i sa njima voditi rasprave o književnosti. Ovde imamo odstupanje od tipičnih uverenja, jer se primat daje ženi penikinji, koja zahvaljujući svojim pesničkim umećima stiče kredibilitet da učestvuje u dijalogu iznoseći svoje stavove i raspravljajući o poetici književnih dela. Upravo je poznavanje poetike književnog dela, eksplicite i implicate, ono što joj omogućava da putem književno-umetničkog izraza pokreće ili završava dijalog.

Ne čudi nas činjenica da su se Gambari i Bembo odlučili da vode dijalog sa Lodovikom Dolčecom. Naime, poznato je da su se mnogi književnici toga vremena bavili tematikom obrazovanja i emancipacije žena, a i Lodoviko Dolče se pridružuje ovoj struji. Dolče piše traktat u formi dijaloga (*Dialogo di M. Ludoviko Dolce*) u kome posvećuje pažnju intelektualnoj formaciji žene. Takođe, u dijalogu se pominju autori koje žena može čitati i drugi koji su joj zabranjeni. Po njegovom mišljenju, obavezno je čitanje Svetog pisma, a zatim tekstova Platona, Seneke i svih onih filozofa od kojih se mogu izvući svete i poštene navike. Dolče smatra da sve žene, ne samo plemkinje, treba da stiču obrazovanje i veštinu pisanja poezije i proze. Najzad, među istaknutim književnicama i obrazovanim ženama toga vremena, Dolče pominje upravo groficu Gambaru, tvrdeći da ona poznaje *i svetovna i božanska pisma*. Upravo nas ove Dolčeove tvrdnje uveravaju u to da je Gambara posedovala izuzetno obrazovanje, stekavši ga čitanjem dela antičkih autora, Biblije i savremenika, što je u velikoj meri uticalo i na njen stvaralački opus. Njeno pesničko stvaralaštvo zapaženo je od mnogih književnika toga vremena, među kojima je bio i Aretino, koji se upravo iz tog razloga opredelio da otpočne prepisku sa Gambarom i da posreduje u njenoj korespondenciji sa drugim književnicima (Dolce 1545). U završnici ovog Aretinovog pisma zastupljen je uzvišeni registar obraćanja uz reminiscenciju na muze, božanske zaštitnice književnosti i pesnika. Pismo završava preciziranjem mesta i datuma, što je u skladu sa strukturom epistolarne forme humanizma i renesanse (Aretino 1864: 91).

Kada je reč o drugoj Aretinovoj epistoli, nastaloj tokom 1537. godine, koja je takođe upućena grofici Gambari, primećujemo da je zastupljena ista narativna struktura kao i u prethodnoj epistoli, sa tipičnim uvodnim okvirom, koji je podrazumevao obraćanje destinataru, argumentaciju i vreme i mesto nastanka epistole, uključujući i metaepistolarne elemente. U ovoj epistoli već na samom početku autor posebno ističe naklonost i veliča Gambaru, naglašavajući da su mu njena pisma toliko vredna, da ostavlja po strani svaki drugi poduhvat, čak i da piše vladaru, kako bi joj odmah odgovorio i hitro poslao pismo (Aretino 1864). Veličanje

figure pesnikinje dostiže kulminaciju upravo u ovoj Aretinovoj epistoli, gde se, figurativno, prednost u vođenju dijaloga daje upravo njoj, koja je žena, u odnosu na vladara, koji je oličenje svetovne moći. U živopisnoj ekspresiji Aretino poredi Gambarina pisma sa najvrednijim dragocenostima, dodajući da ih često iznova čita i vrlo rado gleda, *kao što mlade gledaju svoje dragulje* (Aretino 1864). U divljenju Gambarinim stihovima nailazimo na jednu novu ideju koja se javila tokom humanizma i renesanse, a odnosi se na shvatanje feminističke kulture i poetike. Naime, dok je tokom srednjeg veka figura žene bila inspiracija italijanskim i evropskim književnicima, koji su diveći se njenoj lepoti i ljupkosti pisali stihove, pisma i traktate u kojima slave ideale čednosti i smernosti, ovde se može primetiti odstupanje od medijevističke ideologije i okretanje ka idealima renesansne epohe koji predstavljaju preporod antičkih vrednosti odenutih u novo ruho slobode i napretka. Na tom tragu Aretinova ideologija donosi novi koncept u shvatanju figure žene. Takvo shvatanje ne ogleda se samo u divljenju njenoj fizičkoj lepoti i poniznosti, već prikazuje dublje razumevanje identiteta renesansne žene, oličene u njenoj intelektualnoj širini i književnom stvaralaštvu. Upravo je to ideja koja otvara novu viziju percepcije žene u renesansnom društvu. Na taj način otvara se put i ka drugačijoj interpretaciji književnog dela, u ovom slučaju epistole, u kojoj pisac govori u hvali *vrloj gospi*, ne zbog njene lepote, već zbog njenog intelekta i stvaralačkog umeća. Idealizovanje i veličanje književnog opusa jedne žene kakva je bila Veronika Gambara znak je vrednovanja ženske figure koja se uzdiže na društvenoj lestvici zahvaljujući rafiniranoj kulturi, umetničkim sklonostima, književnim umećima, prefinjenoj stilistici i retorici njenih dela (Sberlati 2007).

Drugi važan momenat u ovom Aretinovom pismu odnosi se na pohvale koje je Gambara u svojim stihovima uputila književniku Lodoviku Dolčeu. Prema Aretinovim rečima, pohvale su bile tako upriličene, *da je Dolče postao ljubomoran na samog sebe*. Ove Aretinove tvrdnje upućuju na činjenicu da je pesnikinja pišući mu pisma već otpočela dijalog sa Dolčecom, koji se u ovoj epistoli autora završava veličanjem Gambarine poezije. Aretino nije eksplicitno pomenuo o kojim Gambarinim stihovima je ovde reč. Međutim, možemo utemeljeno pretpostaviti reći da autor ovde aludira na stihove soneta *Se tardo a dir di voi, Dolce gentile*, koje je Gambara posvetila upravo Dolčeu (Marini 2016).

U drugom delu pisma, Aretino iskazuje zahvalnost samoj pesnikinji zbog pohvala koje je uputila njemu i Dolčeu, jer po njegovim rečima, pohvala oplemenjuje i *uzdiže svakoga sa zemlje do nebesa*, posebno jer dolazi od pesnikinje koju u ovom delu pisma poredi sa božanstvom (Aretino 1864), u čemu neki prepoznaju reminiscenciju

na dolčestilnoviste, u čijoj poetici je zastupljeno hvaljenje gospe i njene lepote, kao i ljubavi koja oplemenjuje i koja je put ka uzvišenom Bogu (Favati 1975). Posredi bi, međutim, mogla biti i drugačija horizontalna koncepcija prema kojoj stihovi jedne pesnikinje oplemenjuju drugog pesnika i bude stvaralačko nadahnuće u drugačijem, proznom žanru, epistoli, putem koje, autor sa pesnikinjom vodi razgovor. Bilo kako bilo, primećujemo progres u emancipaciji renesansne žene, pesnikinje, čiji stihovi su predmet interpretacije i vrednovanja drugih autora i koja takođe sa svoje strane, u svom proznom delu, epistoli, suptilno i odmereno iskazuje pohvalu svojim književnim savremenikima.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Analizom primera pisama Pjetra Aretina upućenih Veroniki Gambari uočavamo novine u okviru epistolarne forme zastupljene u humanizmu i renesansi. Epistola, koja je do tada imala ustaljenu formu, sa posvetom, argumetacijom i metaepistolarnim elementima, i koja je za cilj imala da prenese destinataru informacije uobličene u konciznoj naraciji autora, sada poprima nova obeležja. Pisma koja je pisao Aretino drugim književnicima nisu bila predodređena samo da prenesu određenu poruku, već se u njima sreće specifična dijaloška metrika, putem koje pisac sa korespondentima vodi raspravu, polemiku o poetici književnih dela.

Takođe, novina koju Aretino uvodi ogleda se u tome što otpočinje dijalog i sa ženom književnicom, iskazujući duboko poštovanje prema njenom stvaralačkom identitetu. Takva percepcija Veronike Gambare otvara novo poglavlje u razumevanju uloge žene u renesansnom društvu. Slične primere pronalazimo i u delu drugih renesansnih autora poput Ortensija Landa, čija pisma objedinjena u zbirci *Lettere di molte valorose donne* razbijaju predstavu da su žene inferiorne u elokvenciji i učenju u poređenju sa muškarcima (Lando 1548). Na najkonkretniji način, neposrednom komunikacijom sa ženom književnicom kroz epistole, odbacivanju te predrasude doprineo je upravo Pjetro Aretino.

U nastavku priređujemo originalni tekst Aretinovih epistola u našem prevodu.

ALLA SIGNORA VERONICA GAMBARA.

Io non so a chi più debbo, o alla signora Veronica, o a monsignor Bembo, per il favore che m'ha fatto la bontà loro con le lettere che all'uno ed all'altra è piaciuto indirizzarmi, acciò che per mezzo mio pervenghino in mano di questa e di quello. Certoio ne rendo parimente grazie ed alla V. S., ed alla sua; e ciò faccio per esser

voi più che donna, tanto quanto egli è più che uomo. E con tale preminenza si pareggia la poca o la molta disuguaglianza dello stile, che in lui ed in voi mostra l'onore e la fama della poesia più e meno. Ma perché da voi due la mia sollecita servitù è stata eletta per corriera, eccovi una di M. Lodovico Dolce, a cui, forse per merito delle sue nuove virtù, non si disdirebbe d'entrare terzo fra voi; non parlo di me, benché mi abbia dato la carta che vedrete, perché avendo egli si fatta coppia in quella istessa riverenza che l'ha tutto il mondo, per esser tanto gentile negli effetti, quanto dolce nel nome, non gli piacerla che io, da me stesso, mi dessi licenza di mescolare il suo nome coi vostri. So bene essergli caro che volendolo io pur onorare, l'onori separatamente; onde io così faccio, non mancando di mandarvi le scritte dal vecchio padre, e dal giovane figliuolo delle Muse: tenendo non poca gloria quella della mia per avermi a capitare in mano, come invoglio delle loro.

DiVenezia, il 2 di Novembre 1536. (Aretino 1864: 90-91)

[GOSPODI VERONIKI GAMBARI.

Ne znam kome dugujem više, gosci Veroniki ili gospodinu Bembu, zbog usluge koju mi je njihova ljubaznost učinila kroz pisma koja su i jedno i drugo izvoleli meni uputiti, kako bi preko mene svako od njih dobio pismo koje je njemu namenjeno. U svakom slučaju, podjednako zahvaljujem Vašem gospodstvu i njegovom; a činim to zato što ste Vi više od svake žene, baš kao što je i on više nego običan čovek. I s takvom nadmoćnošću svaka se nejednakost, mala ili velika u stilovima dovodi u balans, doprinoseći jednako časti i slavi poezije, bez obzira na te razlike.

No, pošto ste vi izabrali moju brižnu službu (tj. mene) da vam budem glasnik, evo jednog pisma i od gospodina Lodovika Dolčea, kome, možda zbog svojih novih vrlina ne bi bilo isključeno da bude treći među vama; ne govorim o sebi, iako mi je on dao papir koji ćete videti, jer pošto i on ima isto toliko veliko poštovanje, kao i sav svet, a pošto je on tako ljubazan u ophođenju, koliko drag po imenu, ne bi mu se svidelo da ja uzmem tu slobodu da pomešam vaša imena s njegovim. Znam dobro da će njemu biti drago da ga, želeći da ga poštujem, to učinim odvojeno: stoga tako i radim, a da ne propustim da vam pošaljem ono što napisashe stari otac i mladi sin Muza. Veoma sam počastvovan što je to došlo u moje ruke, a iz njihovih ruku.

Iz Venecije, 2. novembra 1536.]

ALLA SIGNORA VERONICA GAMBARA.

Io, eccellente Contessa, piegava appunto il foglio per scrivere all'Imperadore, quando il messo vostro picchiò la mia porta, e tosto ch'io vidi le lettere che m'indiriz-

zavate, lasciai sua Maestà per dirvi come io l'ho ricevute, e mandato le sue al Dolce, il quale per sentirsi lodare da colei che dà lo spirito alla laude è divenuto geloso di sè stesso, conoscendo quel che egli è nel mirabile sonetto con cui l'onorate. Ed ha ben ragione di farlo, poi che voi che sete la gloria istessa, l'esaltate. Io per me guardo le carte che di tempo in tempo vi piace mandarmi, come le spose le gioie loro: e quando voglio specchiarmi nei miei onori, leggole una o due volte, e poi le ripongo. Io non so che piacere si abbiano gli avari del suono dell'oro che essi annoverano; so ben che l'orecchie dei chiari spiriti non odono musica che più gli aggradi dell'armonia che esce della laude propria, pascendosi di ciò, siccome in paradiso si pascono l'anime del cospetto di Dio. Noi ci solleviamo da terra tuttavia che sentiamo glorificarci il nome, ed usciamfuora del mortale, mentre si canta di lui: perciò M. Lodovico ed io andiamo al cielo nel sentirci mentovare da voi, perchè ci fate partecipare nel ragionar che fate di noi, delle divinità vostre. Onde ve ne rendiamo grazie di buon cuore, confessando il debito che a il poco merito suo e mio con l'assai cortesia vostra; forse un dì potremmo soddisfarne parte; in questo mezzo ci offeriamo a voi, e perchè io ne son tenuto, dico al signor Girolamo figliuol di vostra Signoria, che ho sempre nella mente quelle innate maniere con cui s'insignorisce dell'altrui libertà, nel modo che s'ò insignorito della mia.

Di Venezia, il 18 di Maggio 1537 (Aretino 1864: 151)

[GOSPOĐI VERONIKI GAMBARI.]

Ja sam, uzvišena grofice, upravo hteo da presavijem papir da bih pisao vladaru, kada je Vaš glasnik zakucao na moja vrata, i čim sam video pisma koja ste mi uputili, ostavio sam Njegovo Veličanstvo kako bih Vama rekao da sam ih dobio i poslao Vaša Dolčeu. Dolče, čuvši kako ga hvali ona koja je udahnula život pohvalama, postao je ljubomoran na sebe samog, prepoznavši ono što jeste u divnim sonetima u kojima mu odajete počast. I ima pravo što to čini, budući da Vi, koja ste i sama slavna, veličate njega. Što se mene tiče, ja gledam hartije koje volite povremeno da mi šaljete, kao što mlade gledaju svoje dragulje: i kad poželim da se ogledam u svojoj časti, čitam ih, jednom ili dva puta, a potom ih odlažem. Ja ne znam kakvo zadovoljstvo škrti imaju kad čuju zveckanje zlatnika koje broje; znam dobro da uši prosvetljenih duhova ne čuju muziku dražu od one koja dolazi od njihove hvale, njom se hrane, kao što se duše u Raju hrane kada vide Boga.

Uzdižemo se sa zemlje svaki put kada čujemo svoje ime kako se slavi, i izlazimo iz carstva smrtnika dok se o njemu peva. Stoga se gospodin Lodoviko i ja uzdižemo u nebesa kada čujemo kako nas Vi pominjete, jer Vi nam tako omogućavate da

učestvujemo u razgovorima koje vodite o nama, Vašim božanstvima. Otuda Vam se zahvaljujemo od sveg srca, priznajući dug koji nam je naša mala zasluga i Vaša velika učtivost nametnula. Možda ćemo jednog dana moći da uzvratimo bar deo toga. U međuvremenu, preporučujemo se Vama, i pošto sam ja to obavezan da učinim, kažem gospodinu Dirolamu, sinu Vašeg Veličanstva, da uvek imam na umu one urođene manire kojima on vlada slobodom drugih, kao što je zagospodario i mojom.

Iz Venecije, 18. maja 1537.]

IZVOR

1. Aretino, Pietro (1864), *Il primo libro delle lettere di Pietro Aretino*, G. Daelli, Milano

LITERATURA

1. Anselmi, Gian Mario (2008), *Pietro Aretino. Lettere*, Carroci Editore, Roma
2. Aretino, Pietro (1512), *Opera nova del fecundissimo giovane Pietro pittore Aretino*, Niccolò Zoppino, Venezia
3. Aretino, Pietro (1534), *La Cortigiana*, Marcolini, Venezia
4. Aretino, Pjetro (1961), *Dvorska i druga posla* (Savić, Sekvi, Stipčević ur.), Nolit, Beograd
5. Bauer, Stefano (2013), "Il Contributo italiano alla storia del Pensiero – Storia e Politica", *Enciclopedia Treccani*, [https://www.treccani.it/enciclopedia/enea-silviopiccolomini_\(altro\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/enea-silviopiccolomini_(altro)/), pristupljeno 31. 01. 2025.
6. Boubara, Ada (2023), "Letterate elogiate da Lodovico Dolce, en Ingenium", *Revista Electrónica de Pensamiento Moderno y Metodología en Historia de las Ideas*, 17, 83-86.
7. Castiglione, Baldassare (1584), *Il Cortegiano*, Appresso Bernardo Basa, Venezia
8. Consentino, Paola (2006), "Tragiche eroine. Virtù femminili fra poesia drammatica e trattati sul comportamento", *Italique*, IX-Varia, 65-99.
9. Doglio, Maria Luisa (2000), *L'arte delle lettere. Idea e pratica della scrittura epistolare tra Quattro e Seicento*, Mulino, Bologna
10. Dionisotti, Carlo (1966), Bembo, Pietro, in *Dizionario Biografico degli Italiani - Volume 8* [https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-bembo_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-bembo_(Dizionario-Biografico)/), pristupljeno: 31. 01. 2025.

11. Dolce, Lodovico (1545), *Dialogo di M. Lodovico Dolce della institutione delle donne secondo li tre stati, che cadono nellavita humana*, Appresso Gabriel Giolito de Ferrari, Venezia
12. Favati, Guido (1975), *Inchiesta sul Dolce stil nuovo*, Le Monnier, Milano
13. Gabba, Carlo Francesco (2024), *Della condizione giuridica delle donne*, Verlag, Frankfurt
14. Innamorati, Giuliano (1962), Aretino, Pietro, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, Vol. 4. [https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-aretino_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-aretino_(Dizionario-Biografico)/), pristupljeno: 30. 5. 2024.
15. Lando, Ortensio (1548), *Lettere di molte valorose donne*, Appresso Gabriel Giolito de Ferrari, Vinegia
16. Marini, Paolo (2016), "Tra lirica e epistolografia. Appunti sull'opera poetica di Lodovico Dolce", *Italique*, XIX, 113-130.
17. Procaccioli, Paolo (2007), "Pietro Aretino virtuoso privato: Strategie del dono e del donare nell'Italia del primo Cinquecento", *Filologia e critica* 2/2007, pp. 0-0, doi: 10.1400/120905
18. Pignatti, Franco (1999), Gambari, Veronica, in: *Dizionario Biografico degli Italiani*, Vol. 52, [https://www.treccani.it/enciclopedia/veronica-gambari_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/veronica-gambari_(Dizionario-Biografico)/), pristupljeno: 30. 5. 2024.
19. "Quondam, Amedeo (1981), "Dal formulario al folmluario, *Le «carte messaggere». Retorica e modelli di comunicazione epistolare: per un indice dei libri di lettere del Cinquecento*, Bulzoni editore, Roma, 13-157.
20. Risso, Roberto (2011), "Idea, 'fabbrica', 'nuova maniera'. Pietro Aretino e la creazione del libro di "Lettere"", *Critica letteraria*, 150, 38-65.
21. Romei, Giovanna (1991), Bembo, Pietro, in: *Dizionario Biografico degli Italiani - Volume 40*, [https://www.treccani.it/enciclopedia/lodovico-dolce_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/lodovico-dolce_(Dizionario-Biografico)/), pristupljeno: 31. 01. 2025.
22. Sberlati, Francesco (2007), *Castissima donzella. Figure di donna tra letteratura e norma sociale (secoli XV-XVII)*, Peter Lang, Bern, Berlin, Bruxelles, New York
23. Ugolini, Paola (2020), *The Court and Its Critics*, University of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London
24. Zuffi, Stefano (2022), *Pietro Aretino. Lettere a Tiziano*, Skira, Milano

LETTERS OF PIETRO ARETINO TO VERONICA GAMBARA – A DIALOGUE IN THE FORM OF AN EPISTLE

Summary:

In the Italian literary tradition of humanism and the Renaissance, the epistle holds a special place as a genre that uniquely reflects the intellectual, cultural, and social currents of the period. This form of literary expression was often used for the exchange of ideas, discussion of artistic and literary matters, and for establishing or reinforcing social connections. Among the many prominent authors who engaged with the epistolary form, Pietro Aretino stands out, with his contribution to the development of Italian epistolography being undeniable. His epistles, especially those addressed to noblewomen, such as the writer Veronica Gambari, represent a valuable source for understanding the cultural and literary dynamics of Renaissance Italy. In these letters, the dialogical form allows for an in-depth exploration of literary poetics, turning the epistle into a platform for the affirmation of female literary creativity. Aretino's epistles not only reveal the complexity of the relationship between authors and female writers but also highlight the importance of the role of women in intellectual circles of the time. These texts, rich in cultural content and stylistic features, provide a unique perspective on Renaissance literature and represent an inexhaustible source for further interdisciplinary research.

Key words: Pietro Aretino; Veronica Gambari; epistle; dialogue; Renaissance literature; literary history

Adresa autorice

Author's address

Marija Mitić

Univerzitet u Novom Sadu

Filozofski fakultet

marija.mitic@ff.uns.ac.rs

